УДК 811.512.145

Н.У. Хәлиуллина

ЭТИМОЛОГИК *aγ ~ *aw ~ *aŋ ТАМЫРЫНЫҢ ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ФОНО-МОРФО-СЕМАНТИК ҮСЕШЕ

В статье раскрывается метод реконструкции этимологических корней, который основывается на сравнительно-сопоставительный анализ гомогенных с точки зрения фонетической, семантической структуры лексических единиц современных родственных (тюркских, шире – алтайских) языков. Здесь подробно анализируется фоно-морфо-семантическое развитие этимологических корней*aγ ~ *aw ~ *aŋ в татарском языке в рамках трех семантических полей.

Ключевые слова: этимологический корень, реконструкция, семантика, деривация, семантическое поле, тюркские языки, татарский язык.

The article reveals a method for the reconstruction of etymological roots, which is based on a comparative analysis of modern related homogeneous languages (Turkic, broader - Altai) from the point of view of phonetic, semantic structure of the lexical units of these languages. The phono-morpho-semantic development of the etymological roots *aγ ~ *aw ~ *aŋ in the Tatar language within the framework of three semantic fields is analyzed in detail.

Keywords: etymological root, reconstruction, semantics, derivation, semantic field, Turkic languages, Tatar language.

Этимологик тамырларның бербөтен лексик берәмлек булып оешуы – төрки телләрнең морфологик структурасының озакка сузылган тарихи үсеше нәтиҗәсе. Семантик компонентларга таркату, структур-семантик тәңгәллек һәм бертөрле яки капма-каршы фактларны, категорияләрне каршы кую алымнарын файдаланып, хәзерге телдәге ике яки күбрәк иҗекле сүзләрдә авыр табылган тамыр-нигезләрне күрсәтергә мөмкин. Мондый эш төре безнең хезмәтләрдә «этимологик тамырларны реконструкцияләү» дип атала [Халиуллина, с. 130]. Төрки телләрнең агглютинатив төзелеше, тарихи үсеш процессының гадидән катлаулыга, бер иҗекледән күп иҗеклегә таба үсеше күпсанлы төрки (киңрәк алтай) чыганаклы нигезләрнең үле тамырга һәм тагын да ваграк морфемаларга бүленә алуын күз уңында тота.

Әлбәттә, мондый анализ ысуллары һәм реконструкцияләр барлык очракта да үз максатына ирешә алмый. А.Т. Кайдаров фикеренчә, бу алым төрки тамыр турында күзаллауны традицион метод ярдәмендә өйрәнүне җимерүгә һәм төрле каршылыкларга китерергә мөмкин [Кайдаров, с. 109]. Шуңа карамастан, тәкъдим ителгән структур анализ методы эффектив санала һәм күпсанлы мисаллар ярдәмендә дәлилләнә. Шушы ук принцип буенча тамыр нигезләрнең диахрон сүзлеге төзелә ала.

Хәзерге татар телендә ике иҗекле сүзләрдә (нигезләрдә) таркалучан морфологик структура күренмәскә дә мөмкин. Мәсәлән, *имән*

«дуб», *муен* «шея», *яшер* «прятать, спрятать, скрывать», *утыр* «сидеть, сесть» һ. б. Бер үк форма кайчакта үзендә синкретизм күренеше дип аталган исем-фигыль омонимнарын да берләштерергә мөмкин: *тут* «плесень, ржавчина» тамырыннан *тутык* «окись, загар» исеме һәм *тутык-* «окисляться, ржаветь, покрываться ржавчиной, плесенью, загореть, потускнеть от загара» фигыльләре барлыкка килә. Бүгенге көндә конкрет тел өчен мөстәкыйль кулланыла торган һәм этимологик (үле) тамыр-нигезләрнең модельләре исемлеге эшләнмәгән.

Ясалма нигезләр составыннан тамыр һәм аффиксаль морфемаларны аерып алганда, аларның чикләрен билгеләү кыенлашырга мөмкин: нигез элементларының тарихи реаль булганнарын билгеләргә кирәк була [Кайдаров, с. 113].

Мисал өчен, татар телендәге ясалма сүз структурасында тамыр һәм аффиксаль морфемаларның чикләрен билгеләп карыйк.

Тарихи тамырны аерып алу, аның аваз комплексын үзгәртү, яңа формалар кертү төрки тамырга хас фономорфологик закончалыклар чигендә генә барлыкка килә. Ләкин бер иҗекле төрки тамырның тарихи чиге аның закончалыклы фонетик вариантларын исәпкә алган аваз комплексы белән билгеләнергә тиеш. Мәсәлән, татар телендәге этимологик **aw* «валиться; наваливаться» тамыры түбәндәге сүз ясалышы рәтләрен барлыкка китерә:

***Aw** →

- ***[Aw+a], [aw+ы^{у}w]*** «валиться; наваливаться; свалиться; опрокидываться; полегать; склоняться; соглашаться; наклониться» [ТРС, с. 16].
- ***[Aw+ыш]*** «наклонный, с наклоном, покатый, покосившийся» [ТРС, с. 18].
- ***[Aw+дару]*** «валить, повалить, опрокидывать, взвалить, переводить, переманить» һ. б. [ТРС, с. 41].
- ***[Aw+макай]*** «непостоянный, шаткий; слабодушный, неустойчивый, беспринципный» [ТРС, с. 42].

Күренгәнчә, барлык грамматик формантлар алдыннан даими рәвештә кабатланып килгән **aw* аваз комплексы үзгәрешсез саклана. Шуңа күрә ул тамыр морфема ролен үтәүче булып кала. Аның морфологик статусы татар телендә мөстәкыйль кулланылуына карап билгеләнә ала.

Галимнәр, бер иҗекле тамырларны этимологик реконструкцияләү максаты белән, язма истәлекләрдә һәм хәзерге телләрдә урын алган фактларга мөрәҗәгать итәләр. Югарыдагы мисалда **aw* тамыры борынгы төрки телдә **aɣ* формасында «гнуть, сгибать» мәгънәсендә кулланыла [ДТС, с. 174].

Татар телендә, кайбер борынгы төрки истәлекләрдәге кебек, «зияние», «щель», открытое место», «ущелье» һ. б. мәгънәне аңлаткан **aŋ* тамыры очрамый. Мәгънәсен белми торып, этимологик **aŋ* тамыры турында ничек фикер йөртергә соң? Моның өчен сүзлек-

ләрдәге ясалма нигезләрендә гипотетик **aŋ* тамыры булган, семантикасында аның борынгы мәгънәсе белән уртаклык күзәтелгән берәмлекләр рәте белән эш итәргә кирәк.

Мисалга төрки телләрдән **aŋ* тамырының күрсәтелгән мәгънәсе белән бәйле түбәндәге үзаллы лексик берәмлекләрне китерик [Халиуллина, Шайхулов, II]:

Aŋ

→ -*кау* [*kaw*] «нёбо» (татар)
→ -*кай* «разинуть рот» (казах)
→ -*шай* «ротозейничать, зевать» (башкорт)
→ -*ыргай* «зиять, разверзаться» (казах)
→ -*гыра* «глупый, бестолковый, тупой, слабодушный» (татар)
→ -*гый* «глупый» (татар, диалект)
→ -*кыт* «глупый, тупой» (татар, диалект)
→ -*кый* «открываться настежь»
→ -[*кыw*] «благоухать, издавать, испускать запах» (татар)

Этимологик анализ нәтиҗәсендә генә ачыклануына карамастан, конкрет ясалма нигезләр буенча уртак **aŋ* тамырының гомумиләштерелгән мәгънәсен чыгарырга мөмкин. Шуннан соң гына гомумтөрки **aŋ* тамырын эзләп табу мөмкинлекләре киңәя. Төрки телләрдә бу тамырдан ясалган унлап лексик берәмлек бар.

Этимологик **aγ ~ *aw ~ *aŋ* тамырлары рәте төрки телләрнең тарихи үсешендәге фонетик закончалыкларны, морфологик, семантик үсеш юнәлешләрен ачык чагылдыралар.

Р.Г. Әхмәтьянов билгеләвенчә, гомумтөрки *ав ~ аг ~ аң* «ау, киек, ау коралы» берәмлеге – бик борынгы тамыр сүз [Әхмәтьянов, б. 23]. Киңрәк планда караганда, ул шулай ук алтай гаиләсенә караган монгол һәм тунгус-маньчжур телләрендә дә күзәтелә, һәм «ау, киртәләп, урталап тоту» мәгънәсендә кулланыла.

«Төрки телләрнең тарихи-чагыштырма грамматикасы»нда «охота, дичь» семантикасы белән бәйле СТ тибына караган **aŋ* тамыры реконструкцияләнә. Семантик яктан караганда, монда «эзәрлекләү, күзәтү, саклап тору → сагалау объекты → киек» мәгънәләренең үсеше күзәтелә. Фонетик вариантларга **аб ~ *av ~ *aγ (аг) ~ *aw* тамырлары кертелә, алар, үз чиратында, алга таба үсеш-үзгәреш кичереп, семантик яктан төрле модификацияләргә дучар булалар, яңа лексик берәмлекләр өчен нигез хезмәтен үтиләр [СИГТЯ, с. 417–418].

Этимологик **aŋ* тамырының барлык вариантлары борынгы төрки телдә мөстәкыйль лексик берәмлек сыйфатында һәм күп иҗекле нигезләр составында кулланылган.

Борынгы **av* тамырының гомум мәгънәсе «җыелу, туплану» төшенчәсе белән бәйле. Мәсәлән, *külär jüz isig söz neŋ tavar boš azad kišilär bu üčkä avar.* – Дари приветливым взглядом, теплым словом, дарами: свободные и вольные люди привлекаются (буквально собираются) этими тремя вещами («Котадгу белек»). – Көләч йөз, җылы сүз, товар белән бүләклә: азат кешеләр бу өчкә ауланыр (кызыгыр, җыелыр мәгънәсендә) [ДТС, с. 69].

Димәк, борынгы төрки телдәге **av ~ *aγ* этимологик тамырының семантик үсешен түбәндәге схема ярдәмендә күрсәтергә мөмкин: «ау» → «аулау» → «тозак» → «каршылык» → «җыелу».

Борынгы төрки язма истәлекләрдә **av* тамырының өч мәгънәсен очратабыз. Беренчедән, **av* «охота» мәгънәсенә ия, һәм шушы формада уйгур, карахани-уйгур язмаларында еш очрый. Гадәттә, **av* сүзе хайван, кош, кош аулау, аларны тоту мәгънәсендә кулланыла. Мәсәлән, *böri tilkü arslan adïγ ja toŋuz seniŋdin qutulmaz ölür avda tüz.* – Волк, лиса, лев, медведь или кабан не спасутся от тебя, все равно погибнут на охоте («Котадгу белек»). – Бүре, төлке, арыслан, аю я дуңгыз синнән котылмас, үлер ауда [ДТС, с. 68].

Икенчедән, **av* тамыры «сети, невод» мәгънәсендә кулланыла. Бу очракта күрсәтелгән тамыр каршылык, нәрсәнеңдер туплануы мәгънәсен аңлатырга мөмкин. Мәсәлән, *bayïrsaq kišiniŋ sözi tut savï bu söz sav saŋa bolγa dävlät avï.* – Прислушивайся к словам людей добросердечных, эти слова послужат тебе сетями счастья («Котадгу белек»). – Бәгырьле (яхшы күңелле мәгънәсендә) кешенең сүзен тот, бу сүз сиңа булыр дәүләт (байлык, бәхет мәгънәсендә) авы.

Борынгы төрки телдә **av* тамырыннан түбәндәге лексик берәмлекләр ясалган: *avčï* «охотник», *avla* «охотиться, поймать» → *avaγ* → *avaγla* «кокетничать»; *avala* «собираться, толпиться»; *avla* «собираться, толпиться»; *avïnč* 1. утешение, радость. 2. увлечение, занятие. 3. привычка, привязанность [ДТС, с. 70].

Өченчедән, **aγ* тамыры «силок, ловушка» мәгънәсен белдерә. Бу очракта ул хәзерге татар телендәге «тозак» сүзенең семантикасы белән тәңгәл килә. Мәсәлән, *bodun bašlar erkä bolur miŋ jayï jayï bolsa kimkä jadïylïγ ayï.* – У мужа, возглавляющего народ, тысяча врагов, если есть враги, то на кого расставлена их сеть. – Халык башлыгы булган ирнең мең дошманы булыр, дошманы булса, кемгә ябар авын [ДТС, с. 16]. **Aγ* тамыры «каршылык» мәгънәсендә дә кулланылган.

Фигыль мәгънәсендә *av* тамыры куалау, куып чыгару, тоту, камап алу, аулау, әйләндереп урап алу семантиксына ия. Мәхмүд Кашгари сүзлегендә теркәлгән *аѓ*, *aw* формалары *ав ~ авала* «собираться вместе» берәмлекләре арасында фоно-морфо-семантик бәйләнеш булырга тиеш [Севортян, с. 62].

Димәк, **аѓ ~ *аб ~ *ав* исем-фигыль тамыр нигезләре гомоген саналалар, ягъни бер үк этимологик тамырның тарихи вариантлары булып торалар. Г.Вамбери *av* «охота» һәм *аѓ* «сеть, силок» сүзләрен

тиңләштерә һәм аларны ясалма *ваг* «связка, пучок» нигезе белән чагыштыра. Монда сүз башында *в-* авазы төшеп калган дип күрсәтә. Ләкин бу караш соңрак нигезсез дип табыла. М. Рясянен үзенең этимологик сүзлегендә ясалма *авла* нигезенең төрле формаларын чагыштыра һәм **ав* элементын тамыр нигез буларак күрсәтә. Ф.Е. Корш, В. Банг, Г. Рамстедт төрки телләрдәге *ав* сүзен монгол телендәге сүзләр белән тиңләштереп карыйлар. Мәсәлән, Ф.Е. Корш фикеренчә, төрки телләрдәге *ав* сүзе монгол телендәге *аб-ху* «брать» фигыленнән алынган [Севортян, с. 63].

Борынгы һәм хәзерге *аңды~ аңта* «подкарауливать» ясалма нигезе **aŋ* тамыры белән бәйләнгән. Аның түбәндәге мәгънәләрен санап чыгарга мөмкин:

1. Төрtкмән, кыргыз, казакъ, татар, башкорт телләрендә – «качып көтеп тору, саклап тору», «эзләү», «эзәрлекләү», «яшеренеп тыңлап тору», «тоту, эләктерү», «тоту өчен хәйлә кору», «әйләндереп алу».

2. Хакас, үзбәк телләрендә – «текәлеп карау, күз йоммыйча карау», «күзәтү», «төзәү, билгеләү».

3. Кыргыз, казакъ телләрендә – «карану, сак булу», «күрү, карау».

4. Караим телендә – «тукмау, кыйнау, сугышу».

Димәк, югарыда саналган мәгънә төсмерләреннән күренгәнчә, хайван яки киек (~ аң) аулау процессы хәзерге төрки телләрдә төрле формалар ярдәмендә белдерелә.

Этимологик **aγ ~ *aw ~ *aŋ* тамырының икенче гомуми мәгънәсе – «ачылу (открываться)». Семантик яктан *aŋ* фигыле мимеографик берәмлекләр рәтенә керә: ул тере затларның кыяфәтен, торышын, ашыккан, аптыраган, гаҗәпләнгән кешенең рәвешен белдерә [Севортян, с. 155].

Aŋ*: «быть широко открытым», «широко распахиваться» тамырыннан татар һәм башкорт телләрендә ***аңкау* «нёбо» сүзе *-ka* фигыль ясагыч аффиксы һәм *-w* кушымчасы ялганып ясала. Хәзерге татар телендә *аңкау* – авыз куышлыгының өске стенасын аңлата [ТТАС, I, б. 101].

Татар телендә, гомумән, барлык кыпчак телләрендә, борынгы төрки **агыз* тамыры [*awыз*] формасына үсеш алган. Э.В.Севортян күрсәтүенчә, **аг ~ *aj ~ *aŋ* тамырлары алтай гаиләсенә караган телләрдәге «раскрывать, открывать, разинуть» мәгънәләренә ия булган сүзләр белән тиңләштерелә [Севортян, с. 82].

«Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә *авыз* сүзенең тугыз мәгънәсе бирелә. Беренче мәгънәсе (исем формасында килгәндә) – өске һәм аскы казналыклар арасыннан йоткылыкка кадәр куышланып киткән, сөйләү һәм ашау функциясен башкаруга ярдәм итә торган әгъза. Мәсәлән, *Авызың кыек булса, көзгегә үпкәләмә.* (Мәкаль)

2. Күчерелмә мәгънәдә авыз сүзе гади сыйфат була һәм гаилә тәрбиясендәге кешене, ашаучыны белдерә. Мисал өчен: *Менә шул фәкыйрь вә шуның өстенә әллә ничә авызы булган семья эченә мин ятим бала булып килеп кергәнмен.* (Г.Тукай)

3. Мич, шалаш, оя һ.б. шуның кебек эче куыш нәрсәләрнең алгы өлешендәге тишек. Мәсәлән, *Нургали тартып бетермәгән тәмәкесен сүндермичә мич авызына ыргытты.* (Ә. Еники)

4. Янар тау түбәсендә лава агып яки атылып чыга торган тар һәм тирән тишек: *Без янар тау авызыннан атылган утлы туфрак һәм көл булып һавага ыргылдык.* Шушында ук бомба яки снаряд шартлаудан барлыкка килгән чокырның өсте турында да әйтергә мөмкин.

5. Ваза, кувшин, шешә кебек савытларның тараеп килгән ачык башы. Шуңа якын икенче бер төшенчә дә бар: чиләк, стакан һәм башка шуның кебек эче тирән әйберләрнең өсте каплана, ябыла торган өске өлеше: *Бал кортлары кереп беткәч, бабай тубалның авызын бәйләп куя.* (А. Алиш)

6. а) ату кораллары көпшәсенең снаряд, пуля атылып чыга торган тишеге; б) самовар торбасының төтен чыга торган тишеге. *Су китерелгән, күмер тутырылган, чыра яндырып салынган самавырның торбасы авызы белән мич юлына куелган.* (Ә. Фәйзи)

7. Капчык, пакет кебек нәрсәләрнең бәйләнә, ябыла торган өске ягы. *Күмәч салган капчыкның авызын чишәргә керештек.* (М. Гафури)

8. Урман, әрәмәлек кебек нәрсәләрнең чите, кырые, башланган яки беткән урыны. *Захаров аларны ашыктырып, әрәмәлек авызына алып чыгып китте.* (А. Шамов) Шулай ук фронтның, сугышның алгы позициясенә карата да әйтелә.

9. Елга, инеш коя торган урын, тамак. Елга авызы [ТТАС, т. 1, б. 7, 8, 9].

Татар телендә *ачык авыз* фразеологик берәмлеге *аңгыра* «глупый» лексемасының синонимы була һәм аның үсеше *аңкау* (*агыз < авызның бер өлеше) сүзе белән бәйле дип карарга мөмкин.

Мәхмүд Кашгариның «Диване лөгать эт-төрк» сүзлегендә теркәлгән **аŋ-* фигыль-тамырыннан *аңкай* фигыле ясалган. Ул анда төрле фонетик вариантларда һәм мәгънәләрдә очрый: *anmag* «приходить в смущение, в затруднение», *eng* «опешить, быть в изумлении» [МК, с. 27]. **Аŋ* тамырыннан төрле төрки телләрдә семантик яктан тиңдәш булган лексик берәмлекләр ясалган. Мәсәлән, борынгы чыгтай телендә – *аңыр* «глупый», хакас телендә – *аңмах* «ротозей, невнимательный, рассеянный» һ.б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә *аңгыра* сүзенең сөйләмә стильгә караган ике мәгънәсе күрсәтелә:

1. Аңсыз, миңгерәү, надан, ахмак булып бирелә. *Миңлебай яшь, аңгыра, бернәрсә белмидер.* (Ш. Мөхәммәдиев)

2. Акылга зәгыйфь, тулы акыллы түгел. *Биби – Хәмзә байның асравы, аңгыра кыз.* (Г. Камал) *Аңгыра* сүзе фразеологик әйтелмәләр составында кулланылганда яңа төсмерләр ала. Мәсәлән, *аңгыра бәрән* (бәрән, сарык, тавык, ябалак) – хурлап, кимсетеп әйтү. *Аңгыра катык* төзелмәсендә – оеткысыз яки оеткы салып та начар оеган катык дигәнне аңлата [ТТАС, т. 1, б. 101].

**Агдар* сүзенең төрле вариантлары арасында хакас һәм тува телләрендәге *аңдар* – (< *аңтар)* формасы иң борынгысы дип күрсәтелә. Э.В. Севортян билгеләвенчә, *агдар ~ авдар* фигыле *-тар, -дар* йөкләтү кушымчасы ярдәмендә *аг* тамырыннан ясалган. Хәзерге төрки телләрдә таралган мәгънәләрнең иң борынгылары түбәндәгеләр: төрек, төрекмән, кыргыз, казакъ, татар, үзбәк, хакас телләрендә – «егу», «әйләндереп салу»; төрек телендә – «җиргә сузып салу», «җиңү»; хакас телендә – «этеп җибәрү», «төшереп җибәрү»; кыргыз, нугай, үзбәк, уйгур, тува телләрендә – «бору»; уйгур телендә – «чоку»; төрек, уйгур телләрендә – «сөрү»; нугай, үзбәк, тува телләрендә – «эчен тышына әйләндерү»; төрек телендә – «күчереп утырту» һ.б. Соңрак төньяк-көнбатыш һәм көньяк-көнбатыш төркемнәрдә «әзләү» мәгънәсе үсеш ала [Севортян, с. 74]. Димәк, семантик яктан караганда, ачылу → эчен тышына ачып салу → әйләндереп салу юнәлешендәге үзгәреш күзәтелә.

Кыпчак телләрендә «сваливать» һәм «искать» мәгънәләре арасында формаль дифференциация дә күзәтелә*: аудар* [*awдар*] һәм *актар.*

Аудару фигыле утыртып куелган яки үсеп утырган нәрсәне көч белән бер якка таба әйләндереп ташлау, егу дигәнне аңлата. Мәсәлән, *Тракторчысын югалткан ялгыз трактор, өч тәрәнле сабанын өстерәгән хәлдә, кибәннәрне аударып, читәннәрне, киртәләрне җимерә-җимерә авылга кереп килә иде.* (М. Әмир) Бу сүз шулай ук егуны гына түгел, ә бер якка кыегайту, янтайту дигәнне дә аңлата. Мәсәлән, *Тәртә сынды, арба авып китте, сыер үзе, читәнне аударып, арт якка чыгып китте.* (Г. Бәширов) Ул үсеп утырганны, яки багана累ны гына түгел, ә кешене егу мәгънәсендә дә кулланыла. Мәсәлән, *Ул, Шәмсинең җавабын да көтмичә, киң җилкәсе белән бер селкенеп, Даниловны тәртеп аударды.* (Г. Бәширов)

Аудару сүзенең нәрсәне дә булса икенче урынга бушату, илтеп ташлау дигән мәгънәсе дә күрсәтелә. Мәсәлән, *Күпме бәрәңгесен казып алып, аны Хафизның келәтенә аудардылар.* (Ә. Фәйзи). Халык сөйләмендә аның күчерелмә мәгънәсе дә бик киң кулланыла: бу очракта кемгә дә булса кайгысын, борчуын, ачуын һ.б. сөйләү, күңелендәгесен бушату, чыгарып салу дип бирелә. Икенче күчерелмә мәгънәсе – күчерү, ыргыту. Мәсәлән, *Көчәеп бара торган җил ялкын баганасын Хәйриләрнең салам түбәләренә аударды да, күз ачып йомганчы аны ут камап алды.* (М. Гали)

Алдагы очракта *аудару* сүзенең күчерелмә мәгънәсе күрсәтелә: берәүнең фикерен үзгәртеп, икенче як файдасына юнәлтү, авыштыру. Мәсәлән, *Хуҗаның кодасы, бер чалма белән, сайлауда үз ягына аударыр өчен, кемгә нәрсә бирергә тиешле булачагын исәпләп чыгарды.* (Г. Ибраһимов)

Аудару сүзенең берәр гаепне икенче берәүгә сылтау, ягу дигән күчерелмә мәгънәсе дә бар. Мәсәлән, *Аңламаган халык гаепне Зәйнәп өстенә аудара иде.* (М. Гафури)

Аудару фигыленең сөйләмә стильдә түбәндәге мәгънәләрдә кулланылуы да мөмкин:

– тәрҗемә итү: *Ник балаларга театр язмый Мирхәйдәр, диләр, Бар икән русчаң язарлык, әйдә тик аудар, диләр.* (Ш. Бабич)

– эчеп кую: *Галәү белән Гайнетдинов, күк киемнәре тышыннан пальто кия-кия, тагын берәрне аудардылар.* (Г. Ибраһимов) [ТТАС, т. 1, б. 85, 86].

Актару фигыленең мәгънәләре:

1. Төп мәгънәсендә килгәндә, бергә торган әйберләрнең астын өскә китереп бутау, элеккеге тәртибен бозу. Мисал өчен, *Кулына кисәү агачы тотып мич актара торган Гөлбаһар абыстай үзенең корымга буялган кулларын аларга күрсәтәсе килмичә, оялып, алъяпкыч аша гына сузды.* (М. Гали)

2. Әйберләр арасыннан нәрсә дә булса эзләү, нәрсә дә булса эзләп, әйбернең астын өскә китерү. Мәсәлән, *Бу вакыт Зыя, кәнәфисеннән торып, китаплар шкафы янында нидер актара иде.* (Г. Ибраһимов)

3. Җир, юл турында сүз барганда казып, сөреп бозу булса, төен, төргәк кебек әйберләрне чишеп, эчен тикшерүне аңлата. Мисалларны чагыштырыйк: *Газинур автомашиналарның тәгәрмәчләре һәм чылбырлы тракторлар актарып бетергән киң урамның аргы башына таба йөгереп китте.* (Г. Әпсәләмов) *Зиннәт, үз квартираларына төшкәч, төргәкне актарып карады.* (А. Шамов)

4. Нәрсәне дә булса тузгыту, сибү, тарату; туздыру, пыран-заран китерү; юк итү, юкка чыгару.

5. Аста, эчтә ятканнарны, җир асты байлыкларын казып чыгару; вату, казу; ишү. Мәсәлән, *Дуңгызлар үзләре актарган туфракка ятканнар да әкрен генә мыркылдыйлар.* (Г. Әпсәләмов)

6. Китап, дәфтәр кебек нәрсәләрне ачып-ачып карау, битләрен бер-бер артлы ачу; төрле язмалар, кәгазьләр, китаплар арасында эзләнү. Мисал өчен,

Шул вакытта мин кулыма китап алам,
Аның изге сәхифәләрен актарам.

(Г. Тукай)

7. Узган гомердән кайбер вакыйгаларны искә төшерү, хәтерне барлау: *Иске хатирә дәфтәреннән актарган адәм кеби, артта калган күренешләрне актара башлыйм.* (Г. Ибраһимов)

8. Күздән кичерү, күзләр ярдәмендә тикшереп, айкап чыгу. *Күзләрем бөтен пароходны актардылар, ...пристаньга төштеләр һәм анда Хөршитне таптылар.* (Ф. Әмирхан)

9. Актару сүзенең диалекталь мәгънәсе коеп яңгыр яву дигәнне аңлата. Мәсәлән, *Менә инде бер атнадан бирле халык иген сугарга аяз көннәр көтә, ә ул чиләкләп кенә актара.* (К. Нәҗми)

Актару сүзе тотрыклы сүзтезмәләр составында да килә: *Актарып чыгару* а) күмелеп аста калган, югалган яки онытылган нәрсәне эзләп табу, ә) үткән, элек булган вакыйганы, эшне казып чыгару, аның асылын чишү, б) әйбернең эчке ягын әйләндереп чыгару. *Акта-*

рып ташлау а) җыеп куелган әйберне тарату, таратып ташлау, сибү, ә) өемнең өстен алып ташлау, ишеп төшерү [ТТАС, т. 1, б. 36, 37].

Димәк, хәзерге татар телендә этимологик **аү ~ *aw ~ *aŋ* тамырының «ачылу» мәгънәсе белән бәйле семантик кыры *авыз, аңкау, аңгыра, аудару, актару* лексемаларында чагылыш таба. Аларда, бер яклап, тамырдагы *aw ~ aғ ~ ak* фонетик вариантларының, икенче яклап, борынгы тамырдагы беренчел мәгънәнең саклануы күзәтелә.

Этимологик **аү ~ *aw ~ *aŋ* тамырының гомум мәгънәсе «әйләндереп, урап алу (окружать)» белән бәйле семантик кыр алдагы лексик-семантик төркемнәр белән тыгыз бәйләнештә тора.

Ау сүзе барлык төрки телләрдә һәм, гомумән алганда, алтай телләрендә очрый. Ләкин, вакытлар узу белән, аның мәгънәсе һәм яңгырашы нык тармакланган. Иң борынгы яңгыраш һәм мәгънәләр тунгус-маньчжур телләрендә сакланган: нанай телендә *анга* – «тозак», ульч телендә *анга* – «ятьмә, ау», эвенк телендә *анга* – «җәнлек, киек». Себер татарлары сөйләшләрендә *аң* «ау» һәм «болан» мәгънәләрендә йөри, алтай телендә *аң* – «ятьмә» һәм «киек». Татар әдәби телендә *ау* – «аулау шөгыле», «зур җылым», «ятьмә». Угыз телләрендә (төрек, төрекмән) *аг, ав*, монгол һәм казакъ телләрендә *аб, аба* – «киртәләп алып аулау» һ. б. [Халиуллина, Шайхулов, II].

Аучылык чорыннан күп кенә махсус атамалар, терминнар сакланып калган. Кайбер галимнәр төрки телләрдәге хайван исемнәрендәге *-ан* элементын (чагыштыр: *арыслан, каплан, сыртлан, кабан, колан, болан, елан, чаян, сазан, табан, йомран, тычкан, тавышкан, көзән, чытан* һ.б.) *аң, ау* –«киек» сүзеннән дип саныйлар [Әхмәтьянов, б. 56].

Гомумтөрки *агыл, авыл* [аwыл] «авыл» сүзенең борынгы *агыл* – «терлекләрне яисә аулап тотылган хайваннарны беркадәр вакыт асрар өчен ясалган ихата, катау» сүзеннән икәнлеге билгеле. Бу *агыл* исә, *аг, аң, ау* сүзе нигезендә ясалган дигән фикер бар [Севортян, с. 83–85]. Чынлап та, электән кыргый яки ярым кыргый хайван көтүләрен киртәләп алынган махсус урында асраганнар. Зур көтү күмәк мал булганлыктан, әлеге киртә тирәсенә бөтен ыру торак корып утырган – *авыл* барлыкка килгән.

Хәзерге татар телендә авыл хуҗалыгы белән шөгыльләнүче халык яши торган урын, торак пункт аңлатмалы сүзлектә *авыл* дип билгеләнә. Мәсәлән, *Авылны чыккач, Хәлим малайларга пилоткаларын салып бүрек кияргә кушты.* (Г. Гобәй)

Икенче очракта ул сүз авылда яшәүчеләр, авыл халкы мәгънәсен белдерә: *Авыл уянды. Өй түреннән, урам тутырып, көтү үтеп китте.* (Г. Гобәй) [ТТАС, т.1, б. 10].

Борынгы **aғ* тамырыннан төрки телләрнең төрле төркемнәрендә кулланылган ***аулак*** *~ авлак ~ овлак ~ олак ~ авлах ~ ағлах* лексик берәмлекләренең семантик төзелеше кызыклы. Мәсәлән, төрек, азәрбайҗан телләрендә – «ау урыны», «киек күп булган урын; кыргыз, каракалпак телләрендә – «ерак, кеше яшәгән урыннан ерак торган», «киң, иркен, ирекле»; татар телендә – «азсанлы», «кешесез», «ирекле»; казакъ,

кыргыз, татар, хакас, чуваш телләрендә «тыныч, кешесез урын», «утырма» һәм башка мәгънәләре күзәтелә [Севортян, с. 64].

Аулак лексемасының сыйфат, рәвеш, исем мәгънәләре, диалекталь вариантлары татар теленең аңлатмалы сүзлегендә ачык бирелгән:

1. *Аулак* сүзе әлеге очракта сыйфат булып килеп, тыныч, кеше йөрми торган, кешесез урын дигәнне аңлата. Мәсәлән, *Тирә-юнь ничектер тын һәм аулак иде.* (К. Нәҗми) Ул рәвеш мәгънәсендә дә килергә мөмкин: *Шул усал сүзләрне уйлап, аулак калган чакларда үзем ислах өчен планнар корып маташам.* (М. Фәйзи)

2. Юнәлеш һәм урын-вакыт килешләрендә килгән *аулак* исеме кешесез, тыныч урын дигәнне белдерә. Мәсәлән, *Аулакка чакырып сөйләшү. – Сезнеңчә, шулай нәмәхрәм белән аулакта төнлә утырырга ярый?* (М. Гафури) Тезмә исем булып килгәндә – аулак өй. *Авыз күтәреп урам буйлап җырлап йөргәнем, аулакларда вакыт үткәргәнем бармы минем?* (А. Шамов)

Диалектларда, *аулак сүз* – сер, яшерен сүз; *аулак өй* – ата-ана, олылар берәр җиргә киткәч, ялгыз калган йорт; шундый йортта кич утыру яки егетләр-кызлар белән уен мәҗлесе дигәнне белдерә. Мәсәлән, *Сиңа аулак сүзем бар. Мин мәхәббәтемне аулак өй саен өләшеп йөрмәдем.* (Г. Бәширов) [ТТАС, т.1, б. 86].

Димәк, ясалма нигезләр тамырдан килгән семантиканы саклыйлар. Семантик үсеш уртак, гомумирәк тамырлардан конкрет, предметлы һәм фактик мәгънәләргә юнәлеш ала. Нәкъ шундый үзаллы сүзләр үле тамырларны торгызырга һәм аларның семантикасын реконструкцияләргә мөмкинлек бирә.

Әдәбият

Әхмәтьянов Р.Г. Татар терминологиясенең тарихи чыганаклары. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. 174 б.

ДТС – Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. 677 с.

Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата: Наука, 1986. 246 с.

Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. М. Восточная литература РАН, 1974. 768 с.

СИГТЯ – Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. М.: Наука, 2006. 912 с.

ТТАС – Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда. Т. 1. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. 475 б.

Халиуллина Н.У., Шайхулов А.Г. Тюркские языки Урало-Поволжья в контексте алтайского языкового сообщества (опыт лексико-семантического словаря): Словарь. Ч. I–II. Уфа: Восточный университет, 2004. 270 с.

Халиуллина Н.У. Семантическая реконструкция корневых основ в этимологическом гнезде (на материале языков алтайской семьи) // «Гуманитарные науки и образование». № 2 (26). Саранск, 2016. С. 130–135.

Хәлиуллина Нурия Госман кызы,
филология фәннәре кандидаты, М. Акмулла исемендәге Башкорт дәүләт педагогика университетының татар теле һәм әдәбияты кафедрасы доценты